

Vipeholmsexperimenten

Inledning

Denna uppsats syftar till att beskriva den forskningsetiska problematiken kring de så kallade Vipeholmsexperimenten som utfördes i Skåne på 1940- och 1950-talet. I dessa experiment exploaterades mentalt och fysiskt handikappade människor, så kallade sinnesslöa, på Vipeholmsanstalten i Lund i avsikt att undersöka sockrets negativa inverkan på tandhälsan. Dessa experiment resulterade i enormt negativa konsekvenser för den enskilda drabbade individen men samtidigt även i stora framsteg för tandvården i Sverige, samt i resten av världen. Experimenten kommer främst att beskrivas ur ett samtida perspektiv, men även ur ett nutida perspektiv för att påvisa motsättningarna däremellan. Uppsatsen kommer att inledas med en historisk resumé över experiment involverande mänskliga forskningsobjekt vari viktiga historiska skeenden och beslut kommer att beröras. Detta syftar till att sätta Vipeholmsexperimenten i ett historiskt kontext för att bättre kunna förstå hur dessa experiment kunde genomföras utan starka motreaktioner från sin samtid, samt varför uppfattningen kring experimenten är en helt annan idag. Avslutningsvis så kommer studiens konsekvenser att beskrivas och vad Vipeholmsexperimenten har inneburit för eftervärlden.

Experiment involverande människor ur ett historiskt perspektiv

I varje sammanhang då medicinsk historia skildras har Hippokrates sin givna plats. Denna man, som levde mellan 460-377 f.Kr., benämns som läkekonstens fader och hade stort inflytande på den medicinska vetenskapen före den vetenskapliga revolutioner. Trots att vissa av hans föreställningar idag måste anses förlegade så lyser hans tankar och idéer om medicinsk etik ännu igenom läkaryrkets roll och värderingar. Hippokrates betonade bland annat vikten av att främja välfärden för den individuella patienten och hans metoder bestod i att observera, snarare än att experimentera¹.

Under den vetenskapliga revolutionen, på 1500 – 1700 talet, började detta konservativa förhållningssätt så sakteligen förändras då vetenskapsmän som Paracelsus (1493-1542) utmanade vetenskapliga dogmer och sökte att introducera experiment för att befästa kunskap. Inledningsvis var experimenten som involverande människor relativt harmlösa

men med tiden blev de mer progressiva och innebar allt större risker för patienterna. Som en illustration över detta kan nämnas Edward Jenners experiment under sent 1700-tal, då han med en åttaårig pojkes liv som insats testade sin hypotes om kokoppor-smittans skydd mot smittkoppor. En övertygelse som tack och lov visade sig riktig².

Under 1800-talet blev experiment på människor allt mer förekommande och under århundradet därpå så började Louis Pasteurs (1822-1896) och Rober Kocks (1843-1910) så kallade "germ theory of disease" att accepteras inom medicinsk vetenskap. Därmed inspirerade också deras arbete med att finna vacciner mot bakteriella infektioner till ytterligare försök involverande människor; experiment som inte sällan innebar stora risker för de inblandade³.

Läkarnas attityd mot medicinskt experimenterande på människor var före andra världskriget tämligen ambivalent. De flesta läkare accepterade fortfarande Hippokrates idé om att patienten måste skyddas ifrån skada. Däremot tyckte många att riskabla och oetablerade metoder ibland var nödvändiga för att gagna patienten, samt att informerat samtycke var en mindre viktig bagatell⁴. De fruktansvärda förbrytelseerna under andra världskriget, då tusentals människor exploaterades och dödades av nazisterna i experiment som planerades och utfördes på regeringens begäran, räknas av många som de värsta experimenten som någonsin har utförts på människor⁵. Efter krigets slut fick dessa chockerande brott mot mänskligheten till direkt följd frambringandet av den första internationella etiska koden för forskning på människor. Nuremberg koden (1947) fick därmed en viktig plats i historien, men trots att den bidrog till att klargöra och definiera viktiga etiska principer, däribland informerat samtycke, var utnyttjandet av människor i forskningens syfte långt ifrån till ända⁶.

Under mitten av 1900-talet blev experiment involverande mänskliga försökspersoner ett allt vanligare inslag i den medicinska vetenskapen. Och trots implementerandet av Nuremberg koden så fortsatte etiska övergrepp att begås. Kända fall innefattar Tuskegee studien som pågick från 1932 ända fram till 1972, i vilken afroamerikanska män utnyttjades i syfte att undersöka den naturliga etiologin av syfilis⁶. Ett annat exempel är den långtgående studie som bedrevs mellan 1956-1980 på Willibrook state school där mentalt handikappade barn infekterades med viral hepatit⁷. Under kalla kriget (1944-1974) bedrev USAs regering storskaliga experiment för att undersöka effekten av strålning på människor⁸. Dessa högst oetiska och mycket riskabla experiment utfördes på över 4000 ovetande medborgare och

militärpersonal och har i efterhand gett upphov till följande kommenter: "Almost without exception, the subjects were the poor, the powerless, and the sick – the very people who count the most on the government to protect them" (Welsome, 1999)⁸.

Genom att betrakta historien finner man dock att detta uttalande inte enbart går att applicera till USAs regerings strålningsexperiment, utan att det kan generaliseras till försöken på människor under historien i stort.

Vipeholmsexperimenten

För att förstå det kontext i vilket Vipeholmsexperimenten planerades och utfördes, så måste man först ha en viss förståelse för det politiska och sociala klimat som rådde i Sverige under 1900-talets första hälft. Följande avsnitt är i sin helhet hämtat från P3s dokumentär om Vipeholmsexperimenten som sändes på radiokanalen år 2010, men som fortfarande finns tillgängligt på webben⁹. Någon fortlöpande referering kommer därmed ej att ske.

I början av 1900-talet var tandhälsan i Sverige bedrövlig. Karies var en folksjukdom och tillgång till tandläkare var koncentrerad till städerna och var dessutom inget för gemene man. I syfte att utreda utbredningen av folkhälsoproblemet så tillsatte riksdagen 1924 en tandvårdsutredning som med sitt förfärande facit så småningom ledde fram till bildandet av folktandvården 1938. Under denna period hade 83 % av alla treåringar karies, i somliga fall så allvarlig att proteser blev en nödvändighet. Tandvården var trots detta beslut fortfarande en dyr utgift och många lämnades utanför vårdtillgången. De socialdemokratiska regeringen beslutade de sig därför för att lägga förslag på ett antal reformer för att främja den allmänna tandhälsan och få bukt på problemen. Dessa reformer inkluderade fri tandvård för alla upp till 17 år, samt subventionering på kostnaden för vuxna och ett ökat antal tandläkare på mottagningar som inte bara skulle finnas i städerna. Detta skulle dock innebära en stor ökning av statens kostnader och en eventuellt ökad beskattning för befolkningen var i dessa tider en kontroversiell fråga. Att rika människor skulle betala för fattiga människors hälsa och välmående var inte på något vis en självklarhet utan betraktades med stort tvivel och tveksamhet.

Då man 1942 undersökte värnpliktigas tandhälsa och fann att 99,9 % hade karies och i merparten av fallen så allvarlig att tänderna var ruttna ner till roten och att åtgärder ledde till veckors sjukskrivning, så förstod man att reformerna skulle bli ändå dyrare än man

inledningsvis kunnat föreställa sig. Av detta drog man därför slutsatsen att karies måste börja motverkas istället för att enbart behandlas. För att hämta legitimitet till denna nya kontroversiella politik som innebar betydande kostnader för samhället så vände man sig alltså till vetenskapen.

Mot denna bakgrund beslutade regeringen att ett forskningsprojekt skulle startas upp och gav därmed medicinalstyrelsen i uppgift att genomdriva denna uppgift. De två frågorna som låg i fokus var dels hur karies orsakas och dels hur det kan motverkas. Dessa frågor skulle besvaras genom forskning i form av humana studier. Nu var den återstående frågan bara var dessa studier skulle bedrivas. Liknande typer av humana studier bedrevs internationellt sett i regel på fångar eller barnhemsbarn. Både dessa populationerna skulle dock så småningom lämna platsen de befann sig på och bedrivandet av längre studier kunde då stöta på problem. Man behövde dessutom en tillräckligt stor population för att få resultaten statistiskt säkerställda, ungefär 1000 personer hade man beräknat. Sist men inte minst krävdes att man med minutiös kontroll kunde se över vad deltagarna fick i sig. På dessa premisser vände man sig till anstaltsvården för alternativ.

Vipeholm var en av fyra stora anstalter för så kallade obildbara sinnesslöa i Sverige vid denna tiden. På denna anstalt behandlades de patienter som betraktades som de mest svårhanterliga, med mentala eller fysiska handikapp. En fjärdedel av dessa patienter kunde inte kommunicera med vårdarna och hälften var sängbundna. Merparten matades och de flesta skulle stanna på anstalten livet ut. I 1920-talets Sverige var debatten om rashygien högst aktuell och många oroade sig över det påstådda ökandet av sinnesslöa i samhället. Vid denna tiden trodde man inte att sinnessjuka hade förmågan att känna känslor, som exempelvis smärta, på samma vis som vi. Man tyckte även att dessa individer var tärnade för samhället, att de inte bidrog, samt att alla människor inte hade samma värde. När Vipeholms anstalten godkändes som plats för att utföra undersökningarna såg man därför deltagandet som något snarast positivt för patienterna, så att även de skulle få möjlighet att bidra till samhällets utveckling.

Så år 1943 ställdes alltså medicinalstyrelsens odontologiska forskningsinstitut i ordning på Vipeholm. Året därpå ägnade forskarna åt att lära sig att interagera med patienterna, vilket visade sig vara svårare än väntat. Eftersom inget våld tilläts så utslöts de patienter som gjorde allt för stort motstånd och antalet inkluderade sjönk därmed från 1000 till 666.

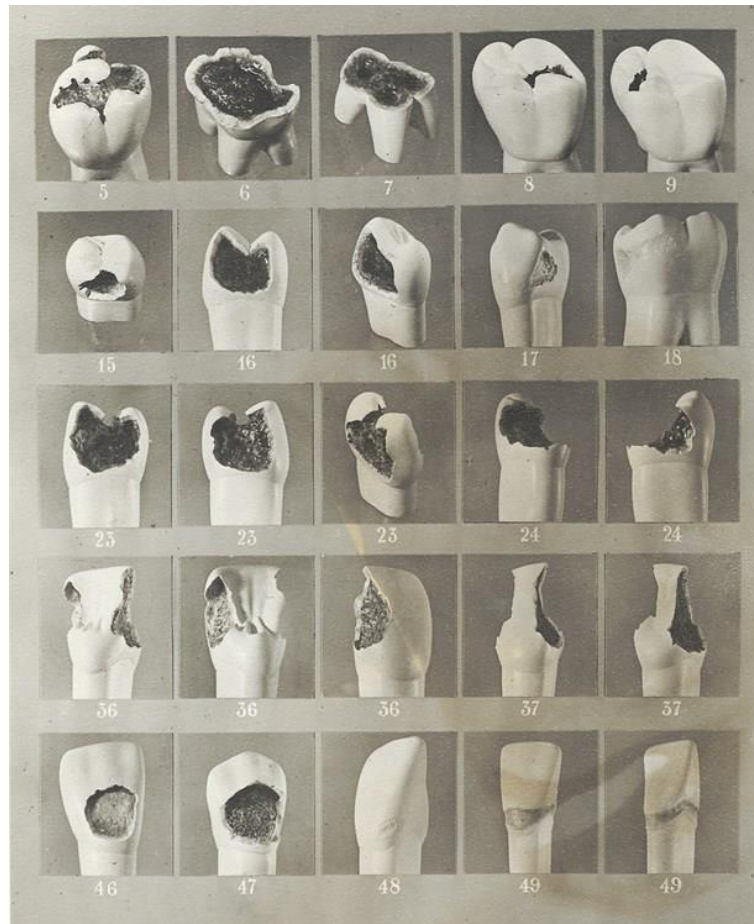
År 1946 inleddes försöken som enbart syftade till att vara preventiva. Man undersökte om vitaminer och mineraler så som kalcium och fluor kunde användas för att förebygga karies. Försökspersonerna delades in i olika försöksgrupper och alla deltagare fick en näringsrikt korrekt grundkost. Detta resulterade i en förbättrad allmänhälsa för patienterna med färre infektioner samt viktuppgång, men tyvärr inte i en förbättring av tandhälsan, vilket var en grov missräkning och en stor besvikelse.

I jakt på positiva resultat bestämde sig därmed forskarna för att gå vidare i sin forskning, utan att blanda in riksdag och regering. Direktiven man tidigare hade erhållit var enbart att utföra förebyggande försök, men nu beslutade man sig helt på egen hand att övergå till kariesprovocerande försök. Dessa beslut fastslogs därmed forskarna emellan, utan högre inblandning och vetenskap. Att socker hade en betydelse för kariesbildning var vid denna tiden redan relativt vedertaget, men några kontrollerade försök hade aldrig tidigare bedrivits. År 1947 gick man därmed från preventiva försök till provocerande experiment. Trots att man i en inspelad diskussion strax före experimentets start lite skämtsamt hade klargjort att patienterna ej skulle behandlas som djur så var detta i stort sett vad som sedermera skedde.

För att söka ytterligare finansiering för studierna kontaktade man sötsaksindustrin som också ansåg sig ha stort intresse av att få kunskap kring sockrets inverkan på tandhälsan, för att antingen kunna rentvås eller alternativt kunna justera sin produktion i enlighet med vad som skulle framkomma i experimenten. Det var genom dessa industriers sponsring som man fick tillgång till de så kallade Vipeholmskolorna, som gjordes stora och klibbiga så att de säkert skulle stanna på tänderna extra länge. Patienterna delades sedan in i olika grupper som fick samma grundkost men olika former av socker, som kolor, choklad, vetebröd och sackaros i dryck och på maten. Personalen nedtecknade noga vad patienterna åt och inte en enda fick tillgång till tandborste.

Efter ett och ett halvt år såg forskarna äntligen de förväntade resultaten. De 220 patienter som hade ätit kolor och toffee hade i genomsnitt tio nya hål. Dessa lagades dock inte förrän experimenten var över och för att säkerställa resultaten statistiskt så valde man trots de negativa konsekvenserna att fortsätta ytterligare ett halvår. Efter denna tidsperiod hade man ändå inte fått nog, nu när forskningsstationen var igång och allt flöt på så bra tyckte man att det vore synd att avsluta så lyckade experiment. Men för att kunna fortskrida med forskningen krävdes mer pengar och man kontaktade därför Sötsaksjätten Chokofa som därmed köpte sig rätten att få vara med och fatta beslut. Frågan man ville undersöka var

vad som sker vid en normal konsumtion av godis och sötsaker och man ägnade ytterligare två år i försök att besvara detta. Man insåg dock så småningom att definitionen 'normal konsumtion' var omöjlig att avgöra och experimenten fick därmed avslutas. Därefter började resultaten att skrivas ner.

*Moulagemodeller över patienternas tänder efter experimentet
Foto: Riksarkivet*

År 1953 kom den första skriftliga redogörelsen från Vipeholmsexperimenten i form av en doktorsavhandling. Detta gav upphov till en debatt, som inte överhuvudtaget rörde det etiska frågeställningarna kring patienterna deltagande i försöken utan helt och hållet industrins inblandning och sponsring. Året därpå utgavs, söksaksindustrins opposition till trots, en bok som beskrev sötsakernas negativa inverkan på tandhälsan. Kontroversen kring samarbetet med industrin gav Vipeholmsexperimenten uppmärksamhet i tidningarna, men det som verkligen satte experimenten i rampljuset var en helt annan affär. Lennart Berggren arbetade under två månader som skötare på Vipeholm innan han sa upp sig och skrev en artikel i vilken han beskrev anstalten som en skräckplats med sadistiska skötare som gick

runt med läderremmar, redo att piska oskötsamma patienter. Detta uppdagande ledde till en undersökning som i sin tur gav upphov till en fällande dom för de anklagade skötarna, för första gången i svensk historia. På Vipeholm hängde fortfarande gamla traditioner kvar och sättet på vilket de sinnesslöa behandlades var genomsyrat av förlegade fördomar.

Fortfarande hölls människor med svåra CP-skador eller autism till sängs med tvång. Men trots denna nyväckta debatt kring Vipeholmsanstalten så var det dock fortfarande ingen som reflekterade över den etiska aspekten av själva experimenten.

Debatten gick alltså från att handla om de påstått köpta resultaten till den sadistiska behandlingen av patienterna. Forskarna tog sig trots allt igenom båda dessa stormarna och lämnade sin rapport. Förslagen löd att folket i största mån borde undvika kolhydrater, samt att en dubbel beskattning av sötsaker borde införas. Det senare förslaget visade sig dock vara politiskt omöjligt eftersom sötsaksindustrin var en viktig arbetsgivare och att en skatteökning därmed hade slagit hårt mot de fattiga arbetare som skulle mista sina jobb. Nu kom dock resultat från norska studier som hade fångat upp vad man i Vipeholm hade missat, nämligen hade fluor kan ha en motverkande effekt på karies och tack vare detta kunde man ignorera förslaget om dubbelbeskattning.

År 1955 stängdes så till slut forskningsstationen på Vipeholm ner efter lyckade framgångar. Resultaten ansågs banbrytande världen över och fick inverkan på tandvården, inte bara i Sverige men också i resten av världen. Downen Birkhed, professor i Odontologi, kommenterar i P3s dokumentär om Vipeholmsexperimenten att studien satte Sverige på forskningskartan. Vipeholmsexperimenten citeras och omnämns än idag och studien anses ha varit välplanerad, välkontrollerad och av stor betydelse. Han anser att det ej går att döma studiens etiska tillkortakommanden i efterhand och säger sig vara stolt över att den genomfördes i Sverige. Den etiska aspekten har kommit upp långt senare, i efterhand, och det är med dagens ögon som vi ser på den som ett övergrepp.

Bo Krasse, som var en av tandläkarna i forskningslaget, kommenterade före sin död att man tänker annorlunda idag; "För oss var det inget etiskt problem. För oss var det etiska problemet att man inte kunde behandla karies med något symptomatiskt".

En annan etisk diskussion handlade om att patienternas tänder inte lagades förrän efter experimenten var slut, och att man då inte kunde laga tänderna så som man först hade tänkt. Detta ledde till stora svårighet för många patienter varav ett sextiotal fick tänderna helt förstörda. Följden blev livslånga problem, med svårigheter att tugga som i sin tur ledde

till allvarliga magbesvär. Men kanske fanns det även vissa positiva aspekter för patienterna i form av bättre kost, mer uppmärksamhet och ett avbrott från den monotona vardagen. Det är på det hela svårt att avgöra hur patienterna egentligen upplevde experimenten. Ingen lever längre idag och redan då var det många av dem som inte kunde kommunicera med sin omvärld.

Vipeholmsexperimenten gjorde alltså Sverige till en framgångsrik forskningsnation inom odontologi och revolutionerade samtidigt svensk tandvård. Tandläkarkåren fick status och erkännande tack vare experimenten och gick från att vara hantverkare till att vara kuratorer och akademiker. Grundstenen mellan kost och karies lades och man började prata om hur tänderna skulle borstas, vad man skulle äta och hur ofta. Detta ledde således till införandet av begreppet lördagsgodis, ett koncept som finns med oss än idag.

Diskussionen kring den etiska problematiken kring experimenten är också den högst levande än idag. På den tiden då experimenten genomfördes saknades helt etiska kommittéer och trots att ingen etisk eller moralisk debatt förekom i samband med försöken är det högst oklart om man ändå hade kunnat se problematiken kring studien om så varit fallet. Experimenten inleddes redan före Nuremberg koden kom i bruk och även om informerat samtycke hade varit en uttalat betydelsefull princip så hade detta nog inte ansetts vara allmängiltigt. Människor sågs trots allt inte som lika värda. Samtidigt bör man ta i beaktande den starka pliktkänsla om att alla skulle vara med att bygga upp det nya samhället, folkhemmet. Om man så slutgiltigt lägger till okunskapen kring sinnesslöas förmåga att känna känslor samt det något överdrivna förtroendet för forskaren och vetenskapen, så är det trots allt lättare att förstå att den etiska debatten helt enkelt inte existerade.

Avslutning

Idag är bilden dubbel av vad som skedde under Vipeholmsexperimenten. Man kan tala om en framgångssaga för svensk vetenskap, men samtidigt döljer där sig en mörkare historia om mänskligt utnyttjande och ofrivilligt lidande. Att Vipeholmsexperimenten har haft stor betydelse och inverkan på hur vi idag ser på tandvård och tandhälsa går inte att förneka. Att några få fick betala det höga priset för denna framgång kan inte heller bestridas. Dessa människor, som av sin samtid kallades obildbara sinnesslöa, hopplösa fall, offrades i samhällets tjänst, för folkhemmet och drog så sitt strå till stacken. Med dagens kunskaper

och värderingar känns detta som en orimlig grymhet, men med tanke på att det vid experimentens tidpunkt inte ens reflekterades över om detta på något vis kunde vara fel ur en etisk synvinkel så kan man föreställa sig vilken oändligt annorlunda utgångspunkt som man hade då. Kanske blir det därför svårt att döma de som begick dessa, i dagens ögon, etiska brott och det är istället viktigare att dra lärdom av historien. Vad man ser, inte bara i fallet med Vipeholmsexperimenten utan även mer generellt, är att de som ständigt utnyttjas är de fattiga, de värnlösa och de som inte kan hävda sin rätt. Olika grupper av människor i olika tider. Vi står ständigt inför nya utmaningar och oprövade etiska dilemman dyker upp då vetenskapen bryter okänd mark. För att skydda människor som riskerar att exploateras är det då av intresse att se tillbaka på historien för att inte upprepa samma misstag i nya sammanhang.

Referencer

1. Shamoo A.E., Resnik D.B. (2015) *Responsible Conduct of research*. Third edition. (pp-237) New York, NY: Oxford University press.
2. Shamoo A.E., Resnik D.B. (2015) *Responsible Conduct of research*. Third edition. (pp-238) New York, NY: Oxford University press.
3. Shamoo A.E., Resnik D.B. (2015) *Responsible Conduct of research*. Third edition. (pp-238-239) New York, NY: Oxford University press.
4. Shamoo A.E., Resnik D.B. (2015) *Responsible Conduct of research*. Third edition. (pp-239-240) New York, NY: Oxford University press.
5. Shamoo A.E., Resnik D.B. (2015) *Responsible Conduct of research*. Third edition. (pp-241-242) New York, NY: Oxford University press.
6. Shamoo A.E., Resnik D.B. (2015) *Responsible Conduct of research*. Third edition. (pp-243) New York, NY: Oxford University press.
7. Shamoo A.E., Resnik D.B. (2015) *Responsible Conduct of research*. Third edition. (pp-244) New York, NY: Oxford University press.
8. Shamoo A.E., Resnik D.B. (2015) *Responsible Conduct of research*. Third edition. (pp-245) New York, NY: Oxford University press.
9. Ida Lundqvist (Producent). (2010, December 5) *Vipeholmsexperimenten* (P3 dokumentär) <http://sverigesradio.se/sida/avsnitt/65245?programid=2519>